

Marina Marasović-Alujević

PROCULIANOV GOVOR SPLITSKOJ OPĆINI 1558. I NJEGOVO ZNAČENJE ZA KULTURNO-POVIJESNA I FILOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Među pisane izvore o prošlosti Splita, koji još nisu iscrpno proučeni i obrađeni, spada i govor što ga je 1558. održao Antonio Proculiano, kancelar splitske općine. Taj govor, prvi put objavljen u Veneciji 1567¹⁾ preštampan je u povijesnoj građi *Commissiones et relationes venetae*, koju je izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.²⁾

Svrha je ovog osvrta da se ukaže na značaj tog izvora i na potrebu njegove temeljitije obrade, po mogućnosti uz objavljivanje integralnog talijanskog teksta i njegova hrvatskog prijevoda.

U ranijoj arheološkoj i povijesnoj literaturi samo se ukratko navodi poneki podatak o Proculianu. Don Frane Bulić spominje ga među izvorima za Dioklecijanovu palaču,³⁾ a G. Novak u kontekstu povijesnih zbivanja i ekonomskih prilika Splita u XVI st., objavljujući u hrvatskom prijevodu i ulomak Proculianova inače dugog talijanskog govora.⁴⁾

Biografski podaci o Proculianu veoma su oskudni. Iz samog teksta njegova govora vidi se da je rođen u Baru i da je pri kraju šestog desetljeća šesnaestog stoljeća imenovan kancelarom splitske općine.⁵⁾ Ta bi se dužnost za vrijeme mletačke uprave u Dalmaciji mogla poistovjetiti s osobnim tajnikom gradskog kneza, koji je imenovao svog kancelara. Mandat venecijanskih knezova u Splitu — kao što je poznato — bio je ograničen na dvije godine, a tu dužnost nije mogao obavljati nitko od lokalnog stanovništva, nego je to morao biti stranac.⁶⁾ Među osobljem koje je dovođio knez nalazio se, dakle, i kancelar, koji je morao biti građanin Mletačke Republike i također stranac u odnosu na sredinu u kojoj je obavljao tu dužnost. Ni kancelarov osobni dohodak nije dolazio iz gradskog budžeta, nego iz osobnih sredstava kneza, koji je svog tajnika plaćao relativno skromnim iznosom od 150 lira godišnje.⁷⁾

Služba Antonia Proculiana u Splitu vremenski je određena mandatom njegova kneza Gianbattiste Calboa, koji je upravljao gradom od 4. VII 1557, a kojeg je 19. III 1560. naslijedio Giovanni Minio.⁸⁾ Iz samog govora objavljenog u Veneciji zaključuje se da je Proculian prije svoje službe u

Splitu bio na istoj dužnosti i u drugim komunama. Iz jednog drugog govora iz 1564. koji je objavljen u istom izdanju Jugoslavenske akademije⁹⁾ vidi se da je on bio šibenski kancelar za vrijeme uprave kneza i kapetana Bernarda Contarinija. Iz toga se zaključuje da je Proculiano u stvari bio profesionalni službenik, koji je na raznim mjestima obavljao tu dužnost.

Proculianov govor veoma je opsežno djelio u okviru svoje kategorije. Originalno je izdanje u Veneciji objelodanio Domenico Farri u formatu oktave na 52 obilježene karte, kojima su prethodila još 4 nenumerirana lista. Pretiskavajući taj tekst u poznatoj seriji povijesnih dokumenata Jugoslavenske akademije Ljubić napominje da je to djelo toliko rijetko da ga treba više smatrati rukopisom nego štampom.¹⁰⁾ U njegovom pretisku govor zaprema 41 stranicu formata oktave s gusto složenim tekstom.

Na početku svog govora Proculiano se obraća općinskim vlastima veoma kićenim stilom i jezikom, karakterističnim za renesansne tekstove, kojim želi izraziti privrženost općini i njenim upravljačima, isto kao i zahvalnost za osobni dodatak od 300 dukata (očito znatno veći od iznosa koji je inače bio predviđen za kancelara).¹¹⁾

Čitav govor prožet je hvalospjevom gradu Splitu, koji počinje opisom geografskog položaja i tu se osim kićenosti stila očituje i autorova naobrazba, pogotovo u sferi klasične kulture. »Split je, dakle, — kaže Proculiano — *sretno smješten skoro u sredini Dalmacije, vrlo lijepe pokrajine prekrasnih planina, brežuljaka, dolina, ravnica, izvora, kopnenih bara, s morem od tisuću otoka (kao što pripovijeda Plinije) i isto toliko luka i zatona, ukrašena od svoje prirode; vrlo nastanjena ne samo u sadašnjem dobu i prošlih godina i stoljeća, nego još u najstarijim stoljećima sve do doba Antenora iz Troje Tako je plodna da skoro nikada, osim u općenito teškim prilikama, ne osjeća oskudicu i često bogato snabdijeva životnim potrebštinama druge predjele i pokrajine; glasovita je i po neprekidnoj ratničkoj vještini cijele nacije i po tome što je dala svijetu mnoge istaknute pisce, nekoliko papa, careva svetaca*«

Kao i slavna prošlost, tako je, prema Proculianu, i suvremeno stanje u Splitu veoma povoljno. »Koji je to kraj u Dalmaciji koji bi mogao izazivati zavist Splita prije nego mu samome zavidjeti?« pita se Proculiano.

Pošto je iznio historijsku i suvremenu važnost Splita i njegovah izvrsnih prirodnih uvjeta (bistrina i prirodnost živih i bogatih voda oko grada i okolice, vrsno voće, zdrave trave u kojima nema otrovnih životinja itd.), Proculiano nastavlja opisom splitskog stanovništva naglašavajući iznad svega odnos građana prema strancima. Cijela je Dalmacija, po mišljenju Proculiana, ljubazna i uslužna prema strancima, ali u tom čovjekoljublju ipak prednjači Split. Upravo takav odnos prema strancima, koji je u mnogo prilika ukazan i njemu samome, pridonio je tome da mu služi, iako bi na drugim mjestima za svoj rad bio dobio veću naknadu.

U opisu vlastitog položaja Proculiano je našao načina da pokaže svoju učenost govoreći o funkciji općinskog kancelara uopće. Njegov povijesni osvrt na tu dužnost počinje s pradavnom prošlošću još od starih Etiopljana »*prvih izumitelja slova i pisma*« (kako on misli). I tako kroz različita razdoblja i civilizacije antike od Asiraca pa dalje slijede podaci sve

do razdoblja srednjeg vijeka, koje bi sigurno današnja historiografija podvrgla kritici, ali koji su upravo u jednoj ovakvoj književnoj formi mogli ostaviti snažan utisak na općinske vlasti, kojima se kancelar želio predstaviti kao učen i sposoban službenik. Tako je — prema Proculianu — veliki kancelar kod franjevačkih kršćanskih kraljeva u doba Karla Velikog gotovo drugi kralj; u Mletačkoj Republici naziva se drugim knezom što pokazuje njegov veliki autoritet i reputaciju. Također je očito da je, opisujući funkciju kancelar u različitim razdobljima i krajevima, Proculian u stvari želio naglasiti i vlastite zasluge za općinu kojoj je služio. Stoga njegov povijesni pregled završava nabrojanjem suvremenih dužnosti kancelara.

Značajan dio svog govora Proculiano posvećuje stvaranju grada i u tom kontekstu ne izostaje ni hvalospjev njegovom osnivaču caru Dioklecijanu i veličanstvenosti njegove Palače. Čini se da je Proculiano pri opisu palače raspolagao nekim antičkim izvorima koji više ne postoje. Kako bi inače mogli protumačiti okolnost da se u njegovom tekstu javljaju stanoviti podaci, odnosno građevine, koje nikako nisu mogle biti vidljive u XVI st.? Stoga je s aspekta sadržaja najzanimljiviji dio govora onaj koji opisuje Dioklecijanovu palaču, i to upravo zato što sadrži neke podatke koje nitko ne spominje ni prije ni poslije Proculiana. Zahvaljujući tim podacima istraživačima Dioklecijanove palače pošlo je za rukom identificirati pojedine dijelove Palače, kao što su dva mala kružna hrama zapadno od Peristila.¹²⁾ Vrijedi, zato, doslovno iznijeti taj dio govora: *» Split je veličanstveno i kraljevski sagrađen u prekrasnoj umjetnosti najboljih arhitekata svoga stoljeća Njegova palača, kad bi danas bila čitava, a ne većinom porušena (krivac je Totila) i djelomično zapremljena i skrivena novim privatnim zgradama, mogla bi se lako pribrojiti svjetskim čudima. Budući da Palača ima oko pola milje opsega u obliku četverokuta, svako njeno pročenje ravno gleda na jednu od četiri strane svijeta; imala je šesnaest prekrasnih kula, nastanjenih vojnicima i stražarima; duž triju pročelja: istočnog, sjevernog i zapadnog sve do uglova južnog pročelja i na svakoj od triju strana nalazilo se po šest ravnomjerno razmaknutih, četiri pravokutne, dvije ovamo, dvije onamo, dvije osmerokutne po sredini, između kojih su po jedna vrata na svakom pročelju, tako da je bilo četvero vrata unakrsno dijametralno postavljenih, i svaka su imala svoje ime: sjeverna — zlatna, njima nasuprot južna — srebrna,¹³⁾ istočna — brončana i njima nasuprot zapadna — željezna, koja vi danas zovete otvorenim vratima (franche porte). Južno pročelje, koje je okrenuto prema moru, ukrašeno je neprekinutim nizom velikih prozora i lukova i veličanstveno rastvoreno od prvog do drugog vijenca, a na ostala tri pročelja između kula bili su isto tako vrlo česti prozori, ali drukčijeg oblika, uz koje na unutrašnjim zidovima sve naokolo bijahu golemi i neprekinuti svodovi, položeni na vrlo stabilne i predivne lukove i stupove. A nad tim svodovima kao po nekom neprekinutom trgu u krugu se šetalo i jahalo, a šetajući i jašući vidio se vani cijeli kraj na sve tri strane: vrtovi, bašte, vinogradi, polja, brežuljci, doline, nizine i brda; s južnog pročelja more, hridi, otoci, bliži i dalji zaljevi, koji se gledaju s velikim užitkom i zadovoljstvom. A oni izvana, kao u jednom prekrasnom i uzdignutom kazalištu gledahu one unutra kako šetaju i jaše, sad kroz jedan prozor sad kroz drugi kao i rijeke i česte prolaznike, tako da se*

činilo da očijukaju zemlja i stanovnici izvana, more, otoci i lađe, palača i njezini stanovnici, oni koji su bili unutra, zemlja i more i oni izvana jedni s drugima. Unutar same palače bijahu četiri prekrasna hrama: na južnoj strani božice Cibebe, zvane majkom bogova u koje se u staro doba vjerovalo, drugi Venerin na sjevernoj, na istoku treći, Jupiterov, koji ste kasnije posvetili vječnoj i slavnoj djevici, majci pravoga i jedinoga Boga i svetom Dujmu, vašem zaštitniku, četvrti Janov na zapadnoj strani, kasnije prepravljen i nazvan kapelom svetog Ivana; prvi je drugome, a treći četvrtome nasuprot, a slični su i po izradi kamena, vrata i vijenca, iako ne iste veličine i oblika, jer prvi sfernog ili okruglog, drugi uglatog šestorokutnog, treći osmerokutnog, četvrti četverokutno oblika bijahu sagrađeni. Bila su četiri izvrsna i vrlo prostrana krova dvorane, dapače palača, koja su znatno nadvisivala zidove i kule, tako da se s gornjih tavanica zbog velikih i čestih prozora vidio čitav teritorij i more, a primale su u vrućim danima osvježavajuće vjetrove, a u hladnim vremenima bile su vrlo izložene sunčevim zrakama i toplini. Te su palače bile čudesno udobne, sve četiri nad veoma smjelim lukovima i stupovima, koji su pri dnu tvorili vrlo prostrane i lijepe trijemove, gotovo teatre. Jedna od tih palača bila je posebna soba cara Dioklecijana, druga njegovih ženskih osoba,¹⁴⁾ treća boravište¹⁵⁾ raznih vitezova i baruna, a četvrta za primanje stranih izaslanika s najvišim počastima. Osim ovih bijahu naokolo još mnogobrojne sobe za stanovanje manje važnih ljudi, te svodovi ispod svodova sa prostranim prostorijama za umjetnike i vrlo hladne konobe ispod najdonjeg poda, zatim štale za konje i ostale životinje dolje postavljene, s ulicama među njima, ali znatno udaljene od gornjih stanova i ulica plemstva. Bijahu još mnogobrojni lukovi nad lukovima, prekrasno umjetnički izrađeni, gotovo bezbrojni stupovi, s jednim divnim i čudesnim vestibulom ili portikom ispred hrama božice Cibebe, okolo stupovlje uz Jupiterov hram koji još uvijek postoji, te još jedan odgovarajući krug stupova, nešto manjih, iste ili različite izrade, oko kuća svećenika koje su bile kraj tih hramova. Bilo je prekrasnih ulica između i uzduž svih ovih zgrada, ali je glavna bila ona koja je u četvrtastom dijametru vodila do suprotno postavljenih vrata i od njih. I sve je u ovoj građevini bilo napravljeno s velikom umjetnošću, nacrtom i arhitektonskim smislom, a naročito hram koji još uvijek postoji, već spomenuti Jupitrov, ne samo proporcionalan u mjerilu i prikladan po obliku već i po broju i težini kamenja; ispod prazan s vrlo jakim svodovima i podnožjima koji su mogli podnijeti svaku nesrazmjernu težinu i spravu. U njegovom praznom podrumskom prostoru, koji je baš poput lijepe spilje, vjerovalo se da je Dioklecijan dobivao proročanstva od Apolona i da se unutra nalazi mala ali nepresušna voda, za koju se smatra da je imala ljekovitu moć. Pomoću otvorenih i skrivenih vodovoda ukrašenih mozaikom bila je dovedena i razdijeljena po palači (koja je sada grad) voda iz Salone, udaljene tri milje, nakon što su se ispravile i savladale nejednakosti i teškoće koje se nalaze na toj razdaljini, naročito pomoću onog predivnog mosta koji vi sada zovete suhim mostom. I ukratko (da ne bih duljio o prvobitnom cjelokupnom stanju ove slavne građevine) nije nedostajalo ništa što bi trebalo postojati u palači jednog velikog cara, tako reći nije bilo ničega što se nije moglo nazvati veličanstvenim, prekrasnim, kraljevskim i carskim.«

Slijedi zatim opis događaja iz kasnijih stoljeća, koja su vremenski bliža samom autoru, pa su stoga i Proculianova svjedočanstva znatno više vjerodostojna. Tu spada i opis stanja u Splitu u prvoj polovici XVI st., na koji se već osvrnuo G. Novak.¹⁶⁾ U tome dijelu govora nalazimo i zanimljive podatke o humanistima i literatima, koje je Proculiano osobito cijenio. »Ne samo da su vaši prethodnici bili hrabri ratnici na moru i na kopnu nego su mnogi bili odlični književnici, čiji se prekrasni i vrlo učeni sastavi čitaju štampani ili još više u rukopisu, ali je jedan od svih najbolji G. Marko Marulić. Da najbolji dio njegovih radova, koje je napravio kao već zreo pisac nije bio rasparan u doba smrtonosne kuge, danas bismo imali kršćanskog i splitskog Vergilija« — kaže Prioculiano.

Kraj govora, isto kao i sam početak, izražava vjernost i privrženost savjesnog gradskog službenika svome gradu i njegovim upravljačima.

Iz kratkog osvrta na Praculianov govor, iz kojeg sam u prijevodu navela samo neke dijelove da bi se dobio uvid u autorov stil i način izražavanja, proizlazi veliki značaj tog povijesnog izvora i to s tri osnovna stajališta:

1. Proculiano je prije svega izvanredno važan izvor za proučavanje Dioklecijanove palače zato što opisuje neke građevine koje više ne postoje. Ne tako davnim istraživanjima mogla se provjeriti autorova vjerodostojnost, kad je — upravo zahvaljujući njegovom tekstu, identificirana novopronađena mala građevina zapadno od Peristila kao Kibelin hram i — na osnovi tog istog teksta — ubrzo pronađen i sjeverni Venerin hram, iako su ti podaci bili od strane ranijih istraživača pogrešno interpretirani. Iz dijela teksta koji sam prevela proizlaze zanimljivi podaci i za druge građevine (spomenute četiri palače odnosno dvorane, stup s idolom na raskršću ulica i dr.), koje će možda nova arheološka i povijesno-arhitektonska istraživanja također moći provjeriti.

2. Drugi značajni aspekt njegova govora je svjedočanstvo o Splitu iz XVI st., na što je već upozorio G. Novak.¹⁷⁾ Bez obzira na okolnost što u svom hvalospjevu, izrečenom veoma kićenim stilom, treba kritički prići pojedinim njegovim ocjenama, ipak se može zaključiti da je političko-ekonomsko stanje u Splitu sredinom XVI st. bilo znatno povoljnije od onog početkom stoljeća, prvenstveno zahvaljujući oporavku privrede i trgovine, zasnovane na izvozu poljoprivrednih proizvoda.

3. Lingvističko-literarni aspekt Proculianova govora do sada je bio sasvim zanemaren, a on filolozima pruža obilje građe za svoja istraživanja.

Istraživačima stare književnosti, naime, pruža se prilika razmatrati Proculianov stil i uspoređivati ga sa suvremenim mu piscima talijanskog činkvećenta. Njegove duge i veoma složene rečenice, prepune suvišnih fraza, vezuju Proculiana uz tradiciju ranije talijanske literature, oslonjene na latinsku konstrukciju rečenice.

Istraživači jezika, pak, naći će također svoj interes u proučavanju Proculianova teksta, naprimjer zbog veoma česte upotrebe arhaičnih oblika (Iddio, doi i dr.) ili zbog postojanosti nekih tada već nestalih suglasnika (napr. *horto, teatro, habitatio, veznik et* i dr.)

Iz svih navedenih razloga trebalo bi ovaj izvor ponovo tiskati i to u izvornom tekstu i u prijevodu, kako bi ga mogli dostupnije nego danas iskonistiti istraživači različitih područja i disciplina humanističkih znanosti.

BILJEŠKE

- 1) Oratione al Clarissimo M. Giovan Battista Calbo definiramo Rettor et alla magnifica Comunità di Spalato detta da Antonio Proculiano cancelliere di essa comunità. In Venetia appresso Domenico Farri MDLXVII.
- 2) S. Ljubić: Commissiones et relationes venetae, Zagreb, III, 197—238.
- 3) F. Bulić: Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, Split, 1925; F. Bulić-Lj. Karaman: Palača cara Dioklecijana, Zagreb, 1927.
- 4) G. Novak: Povijest Splita, II, Split, 1961, str. 67.
- 5) Commissiones et relationes o.c. str. 198.
- 6) G. Novak: o.c.
- 7) Za povijesne valute veoma je složeno naći ekvivalent u današnjem novcu. Najjednostavnija metoda u tom pravcu jest usporedba s ostvarenim i plaćenim radom.
- 8) G. Novak: o.c. str. 269.
- 9) Commissiones et relationes o.c. str. 198.
- 10) Ibid.
- 11) V. bilješku 7.
- 12) J. Marasović-T. Marasović: Dioklecijanova palača, »Zora«, Zagreb 1968.
- 13) Nasuprot ustaljenim nazivima Proculiano južna vrata naziva »srebrnim«!
- 14) U izvornom tekstu: »*donne*« nisam prevela kao *žene*, da se ne bi pogrešno shvaćilo to značenje.
- 15) U izvornom tekstu: *albergo*.
- 16) G. Novak: o.c.
- 17) Ibid.